

Т. ШЕВЧЕНКО І ФОЛЬКЛОР

*Н. Марченко, канд. філол. наук, доц.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ СЕМЕНА ПАЛІЯ У НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ ТА У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена видатній постаті в історії України кінця XVII – початку XVIII ст. Семену Палію, котрий став прототипом народного героя в українському фольклорі та героєм низки поезій Тараса Шевченка. Символічність образу Семена Палія надає як історичним пісням, так і літературним творам особливого відтінку в палітрі вивчення психологізму особистості в історичному минулому України.

Ключові слова: історична пісня, дума, символічність, психологізм, історизм.

Статья посвящена выдающейся личности в истории Украины конца XVII – начала XVIII ст. Семену Палию, который стал прототипом народного героя в украинском фольклоре и героем ряда поэзий Тараса Шевченко. Символичность образа Семена Палия демонстрирует как и в исторических песнях, так и в литературных произведениях существенную особенность в процессе изучения психологизма личности в истории Украины.

Ключевые слова: историческая песня, дума, символичность, психологизм, историчность.

The article deals with the eminent personality in the Ukrainian history between the end of XVII century and the beginning of XVIII century, Semen Paliy who has become one of the prototypes of a national hero in the Ukrainian folklore as well as a hero featured in some poetries by Taras Shevchenko. The symbolicalness of Semen Paliy's adds a special tone to historical songs and literary works in terms of the research into the psychologism of the personality in the history of Ukraine.

Key words: historical song, symbolicalness, psychologism, historicism.

Читаючи "Кобзар" Тараса Шевченка, немов відчуваєш, що до тебе зі сторінок книги, написаної в XIX ст., звертається отой "безмовний" народ, у якого намагалися відібрати все суще, що утверджує його на рідній землі. Але народ, який має таких синів, як Тарас Шевченко, не тільки шанує й пишається ними, такий народ має нести крізь віки славу своїх дідів та прадідів, "свого не цуратися і чужого навчатися". Адже Тарас Шевченко не тільки шанував свій народ, свою історію, свою народну пісню, він усією душею прагнув розповісти усьому світові про історичне минуле свого народу, про його долю, прийнявши усвідомлено в 1846 р. рішення, "що він не тільки поет, він натхненний провідник, він пророк, Єремія України" [12, 33].

Історичному минулому України відома постать, діяння якої відіграли важливу роль у процесі формування етнічної свідомості українців. І цією постаттю був "витаєзь української історії" (М. Макси-

мович), "народний лицар" (І. Нечуй-Левицький), "світлий образ українського лицаря" (І. Манжура), "полковник його королівської милости Війська Запорозького Українського, Фастівського, стражник Український і Поліський" (О. Оглоблін), ватажок правобережних козаків кінця XVII – початку XVIII ст. – Семен Палій. Славетний український козак Семен Палій став героєм українських пісень і дум, героєм творів української літератури, зокрема й Шевченкових. Отже, поговоримо про "діло се, котре один англійський учений справедливо назвав предметом нашої національної гордості", згідно зі словами Івана Франка [14] з нагоди урочистостей дня пам'яті Михайла Драгоманова, а саме – про українську народну історичну пісню та думу. Три пісні про Семена Палія, записані І. Манжурою [10, 612–615] на Дніпропетровщині та Харківщині, одна пісня, записана на Київщині лікарем французького походження Домініком П'єром Де ля Флізом [4, 64] під назвою "Старинная народна песня украинцев о Мазепе", "Дума Гетьмана Мазепи" (1822), надрукована у збірці малоросійських пісень Михайла Максимовича [8, 37–40]. У народних піснях оспівуються дві історичні постаті – Івана Мазепи та Семена Палія, відображаються тогочасні події, що відбувалися на політичному полі в Україні. Ці постаті, як у народній поезії, так і в українській історії, нерозривно пов'язані одна з одною [7, 80–81, 83–84]. Іван Мазепа як гетьман Лівобережної України, підпорядкований владі Петра І, вирішив у 1704 р. приєднати Правобережну Україну "до Гетьманщини навіки" [6, 111]. А Семен Палій виступав за визволення Правобережної Наддніпрянщини з-під польської влади й за об'єднання Правобережжя з Лівобережжям [6, 112]. Семен Палій, отримавши у 1684 р. чин полковника Війська Запорозького, зі своїм загоном оселився у місті Фастові й, виконуючи рішення польської влади щодо захисту кордонів від набігів татар і турків, розпочав господарську та політичну діяльність славетного "охотного" полковника, і невдовзі територія, що підкорялася його владі, стала відомою під назвою "Паліївщина", виходила далеко за межі колишнього Білоцерківського полку, тому що вся правобережна Наддніпрянщина – від Полісся до "Дикого поля" – фактично була у руках Палія. За його управління почала зростати кількість населення, розбудовувалися села, заможнішим ставало козацтво. На "Паліївщину" йшли селяни з усієї України і навіть з Польщі та Молдови. Фактично, на підвладній Палієві території незабаром не стало польських дідичів, була скасована панщина, і селяни відбували тільки деякі повинності на користь козацької старшини і православних монастирів.

У 1702 р. Семен Палій очолив повстання проти Польщі, що незабаром охопило всю Київщину та Брацлавщину й частину Поділля. Проте збіг обставин розвитку політичних подій у тодішній Східній Європі не сприяв підтримці повстанських сподівань козацтва на

Наддніпрянщині, оскільки Мазепа був утягнутий у війну зі Швецією і тому не зміг допомогти повстанцям позбутися польського панування чи відібрати у Польщі Правобережжя. Польська держава була, до того ж, у ті часи ще й союзницею Московщини, тому й зверталася до московського царя та гетьмана Мазеви допомогти їй придушити повстання полковників Палія та Самуся. Останні ж дали відповідь російському цареві та гетьману Лівобережжя, що вони не можуть припинити справедливої війни проти польського гніту. Окрім того, боротьба Палія проти Польщі була надзвичайно популярна у широких верствах українського народу. Вона високо піднесла авторитет Семена Палія й зробила його народним героєм. Чимало козаків і селян Лівобережжя, всупереч усіляким заборонам, йшли на допомогу Палієві. Ще в більшій кількості йшли до Палія запорозькі козаки, серед яких він користувався надзвичайно великим авторитетом. Польські війська, зібравшись із силами, жорстко придушили повстання на Брацлавщині та Поділлі: сімнадцятьом тисячам повстанців було пообрізувано вуха, ціла низка провідників повстання була страчена на ешафоті. Так, захисники міста Ладижина після того, як подолали їхній супротив проти гетьмана Сінявського, були вирізані у кількості десяти тисяч осіб, а їхній полковник Абазин у нелюдських муках згинув на palі. Один тільки Семен Палій не піддався ворогові у Білій Церкві, де його й застав Іван Мазепа, вступивши навесні 1704 р. на Правобережну Україну. І попри те, що до цього часу як особисті, так і політичні зв'язки Мазеви з Палієм були дружніми, спрямованими на об'єднання українських земель, гетьман Лівобережжя не зміг домовитися з козацьким полковником, вбачаючи в ньому загрозу своєму авторитету й відчуваючи підтримку полковника не тільки з боку козаків, а й з боку народних мас. Окрім того, "двоїста" позиція Івана Мазеви щодо Палія мала би коли-небудь закінчитися, тому "залізна логіка обставин" надала змогу гетьману Лівобережжя усунути з дороги офіційно не проголошеного гетьмана Правобережжя, бо вже Семен Палій і не крився зі своєю критикою щодо порядків на Гетьманщині й особисто щодо гетьмана Івана Мазеви. Відтак Мазепа наказав арештувати Семена Палія, вислав до Батурина, а звідти дорогою через Москву його відправили до Сибіру. Усунення Палія зробило гетьмана Мазеви фактичним володарем Правобережної України (М. Грушевський, І. Крип'якевич, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко).

Ось такі соціально-економічні умови проживання населення на підвладній фастівському полковникові території та його дії, спрямовані на захист народу, і пояснюють надзвичайну популярність Семена Палія серед українського народу [7, 84], про якого упродовж століть народні співці не припиняли складати пісні й передавати їх з вуст у вуста. Діяння ж гетьмана Лівобережної України Івана Мазеви

проти народного героя Семена Палія розуміються як в історичних джерелах, так і в усній народній творчості як такі, що не знайшли підтримки у народі України. Можна стверджувати, проаналізувавши з різних боків як тогочасну політичну ситуацію, так і поведінку ватажків Гетьманщини та Паліївщини, що якраз Семен Палій був для Мазепи як справжнім, так і уявним суперником за булаву гетьмана на тогочасній політичній арені в Україні [7, 84]. Іван Мазепа зрозумів, що людина, яка користується підтримкою як козаків, так і селян – відповідно і козацької старшини – зможе швидко знайти спільну мову як з російським царем, так і з польським та шведським королями. Гетьман Правобережжя також усвідомлював, що для України буде набагато краще, коли її землями управлятиме одна людина, тому й усунув із політичного та воєнного поля народного улюбленця Семена Палія, що, можливо, й стало його фатальною помилкою, і не лише для нього самого, а й для цілої України. У думі, надрукованій у збірці М. Максимовича, є такі рядки, які можна розуміти як словороздуми самого Мазепи вустами народу про долю України і за допомогою яких він намагається виправдати свої діяння: *"Ей, брати-що, пора знати, / що не всім нам панувати, / не всім дано всеє знати / і речами керувати! На корабель поглядімо, / много людей полічимо, / однак стрирник сам керує, / весь корабель управує / пчілка бідна матку має / і оної послухає"* [8, 38]. Отже, в народній думі український народ мудрими словами висловив своє побажання щодо об'єднання українських земель під проводом одного гетьмана, про що й мріяли ці історичні постаті.

Відображені історичні події в народних піснях підтверджують їх "історичність, їх документальність, їх реалізм", згідно зі словами Катерини Грушевської [3, 2], і відповідно підтверджують високу художність народної поезії. Як зазначав М. Драгоманов [5, I-XXIV], "багатство такого роду пісень і їхнє розмаїття, що зберегло в них риси досить-таки тривалого періоду в історії, вражає ще й тим, що пісні записані останнім часом, а саме – в XIX ст., були збережені в пам'яті неписьменного сільського народу". В історичних піснях, пише далі М. Драгоманов, "ми отримуємо поетичну історію суспільних явищ на території Південної Русі". До того ж, "пісні, що збереглися в пам'яті малоруського селянина упродовж декількох століть, є поетичним відображенням реальних образів дійсності цих віків". Український народ зображає Семена Палія як "преславного козака", "преславного лицаря".

Фактологічне відображення подій притаманно українській пісні, на чому і наголошував М. Максимович, стверджуючи, що "в малоросійських піснях... більше розкривається боротьба духу із долею... що і підтверджує природність виражальних засобів, у піснях більше відображено діянь, які закарбовуються в них драматичністю форми"

[8, XIV]. Ще у 1826 р. у журналі "Вісник Європи" Я. Бродзинський [1, 52], розмірковуючи над народними піснями слов'ян, писав, що "в малоросійських думках, якщо порівнювати їх з сербськими, більше солодкої меланхолії, а в піснях більше сили й благочестивих картин". В "елегіко-іронічних" за формою піснях (термін М. Максимовича [8, XV]) простежується протиставлення двох образів Семена Палія й Івана Мазепи. Ім'я Семена Палія в народних вустах і є тим образом, який не потребує інших епітетів, аби відобразити його як мужнього героя, на відміну від Івана Мазепи...

Ім'я Семена Палія, яке часто повторюється в піснях, створює ефект емоційного сприйняття пісні слухачем, що й було завжди на меті будь-якого фольклорного твору. Такий повтор служить для того, що, як зауважує К. Грушевська [3, 18], "з якоїсь скупой історичної звістки виростає велика поема, що своїми нехитрими засобами осягає незвичайного враження докладності, безпосередності, точності – враження справжнього історичного твору". І навіть той факт, що в одній з пісень оспівуються події, які нібито відбувалися за часів Катерини II, свідчить про пам'ять народну, що з плином часу не забула свого героя – Семена Палія. І, як писав Іван Нечуй-Левицький [11, 11], "розказує собі нарід на Україні, що Палій і тепер десь живий, і як Господь йому велів, міняється як місяць: старіє і молодіє". Славний козак Семен Палій став героєм творів української літератури. Про нього писали: Т. Шевченко у поезіях "Іржавець", "Чернець", "Швачка"; В. Чередниченко у романі "Фастів"; Ю. Мушкетик у повісті "Семен Палій"; М. Омелькович у романі "Антін Танський". В основу вищезгаданих літературних творів, беззаперечно, покладено народні пісні, легенди, перекази, що передавалися від поколінь до поколінь упродовж століть, що й засвідчує принцип історизму в художній літературі і на чому наголошував видатний український філолог Володимир Гнатюк [2, 4], підкреслюючи, що "українська народна поезія почала пробивати собі дорогу до літератури ще в XVIII ст.", а наступні покоління українського письменства "користувалися в більшій або меншій мірі народними мотивами", їхні твори "основані на народних оповіданнях і піснях, або бодай навіяні народною поезією..."

Перебуваючи на засланні, в Орській кріпості, Тарас Шевченко знову звернувся до теми національно-визвольної боротьби українського народу, написавши низку творів, серед яких й історико-романтична поема "Іржавець" (1847). У ній Тарас Шевченко розповідає про зруйнування Запорозької Січі Петром I, про повеніряння козаків на чужині, а потім про їхнє повернення на Батьківщину. Поет звинувачує російського царя у жорстокому ставленні до козаків. У баладі народні співці вустами поета звертаються до України, зауважуючи: *"Нарадила мати, / Як пшениченьку пожати, / Полтаву достати. / Ой пожали б, якби були / Одностаїне стали / Та з фас-*

тівським полковником / Гетьмана єднали. / Не стриміли б списи в стрісі / У Петра у свата. / Не втікали б із Хортиці / Славні небожата". Тарас Шевченко наголошує, що лише в єднанні козацьких сил було б принесено добро на багатостраждальну українську землю, а так розбрат і чвари нічого доброго не дали ні народу, ні рідній землі, яку знову підкорили й загарбали вже інші чужоземці, маючи за підмогу прилуцького полковника Гната Галагана.

У народній поезії "Дума про Мазепу" [8, 39] також описано тодішню ситуацію в Україні: *"Той на матку нарікає / І недолю проклинає. / Легше було не родити, / Нежель в таких бідах жити! / Од всіх сторони ворожують – / Огнем, мечем руйнують; / От всіх нема зичливості, / А ні слухної учтивості; / Мужиками називають, / А подданством нарікають. / Чом ти синов не учила, / Чом од себе их пустила!.."* Як народ у піснях та думках, так і Тарас Шевченко у своїх творах підтримує ідею об'єднання Правобережної та Лівобережної України... Однак: *"Боже мій з тобою! / Мій краю прекрасний, розкішний, багатий! / Хто тебе не мучив? Якби розказати / Про якого-небудь одного магната / Історію-правду, то перелякати / Саме б пекло можна... / І все то те лихо, все, кажуть, од Бога! / Чи вже ж йому любо людей мордувати / А надто сердешну мою Україну. / Що вона зробила? За що вона гине? / За що її діти в кайданах мовчать?"*

Тарас Шевченко присвятив герою українського народу Семенові Палію поему "Чернець" (1847). Звільнили Семена Палія царською милістю з Сибіру, бився він на боці Петра І під Полтавою, потім знову "дотанцював аж до Києва", де "з музикою люде обступили", упізнавши й не забувши фастівського й білоцерківського полковника, а він подивився на Україну, подивився на Лебедин, згадав Ладизина і сам собі наказав: *"Бий поклони!.. / Святе писаніє читай... / А серцеві не потурай. / Воно тебе в Сибір водило, / Воно тебе весь вік дурило. / Приспи ж його і занехай / Своєю Борзною і Фастовщиною, / Загинє все. Ти сам загинеш. / І не згадають, щоб ти знав..."*. Як відомо, мудрість приходить з літами, тому й Семен Палій у поемі у ролі старця і ченця *"тяжко заридав, читав писаніє покинув", "і зажурився: "Для чого я на світ народився, свою Україну любив?"* А потім Тарас Шевченко, зробивши паузу, напевно, задумавшись і над своєю долею, або ж надав можливість читачеві теж задуматись, написав: *"Чернець мій встав, / Надів клобук, взяв патерицю, / Перехрестився, чотки взяв..."* І знову смислова пауза у поета – *"І за Україну молитись / Старий чернець пошкандибає"*. Попри те, що у поемі Семен Палій зображений ченцем, якого привітали інші святі ченці "з Лузу", тобто – із Запорозької Січі, насправді ж не був ним. Семен Палій був похований у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі біля Києва, де за народним героєм *"брама зачинилась, навік зачинилась"*, і з якого в поезії "Швачка" (1848) його викликали наступні покоління побра-

тимів: *"Ходім погуляєм / І в пригоді свого батька / Старого згадаєм, / Полковника фастовського / Славного Семена... / Прийди з того Межигіря, / Наш славний Палію, / Подивися, що той Швачка / У Фастові діє"*. Про Семена Палія Іван Нечуй-Левицький написав ось такі рядки: "Року 1710 розстався з життям найліпший, може, та найщиріший проводир в тих незвичайно сумних часах української руїни. Погиб чоловік, що мав найкращі гадки і так гарно взявся був переводити їх в діло; *але вороги України стали боятися його, а свої позавидували йому*. І всі ті темні духи подали собі руки і зловили та знищили народного борця в самих починах його патріотичних, народолюбних змагань! Полягла козацька голова, як від вітру на степу трава: але слава не вмере, не поляже" [11, 11]. Варто також зауважити, що Семен Палій в образі ченця у Шевченковій поезії постав не випадково, адже вже в поемі "Гамалія" (1842) читачі зустрічаються з іншим "ченцем", в образі якого виступає славетний козацький гетьман початку XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний, який теж ним, мається на увазі – ченцем, ніколи не був. Славетні українські козаки-лицарі в образах ченців виступали Т. Шевченка, усвідомивши й обміркувавши всі ті події, що відбулися у їхньому житті, побачивши, що мало що змінилося у долі рідної землі, стали на службу Богові на тому світі, щоб звідти молитися і просити Бога дати кращої долі Україні, дати волі їхньому козацькому лицарському роду. А те, що Семен Палій у поемі виступає у ролі ченця Межигірського Спаського монастиря, теж є символічним у творчості Тараса Шевченка, і не тільки тому, що в цьому монастирі полюблив бувати сам поет. М. Максимович розповідає [9, 33], що на початку 1709 р. Семена Палія було повернуто до монастиря із заслання, а в день Полтавської битви він написав монастирю "своє євангеліє". "До кінця монастиря у Святодухській церкві разом з портретами Богдана Хмельницького та Євстафія Гоголя висів портрет Палія, а над портретом його шабля без рукоятки, піхви з новими зеленими пасками і його полковничий срібний пернач з трьома пір'їнами" [9, 34]. Відомо, що Межигірський Спасо-Преображенський монастир під Києвом перебував під патронатом гетьмана Івана Мазепи і запорозького козацтва, і якраз цей монастир був спалений за дивовижних обставин під час відвідування Києва Катериною II [9, 40; 14, 605]. Відтак символічним є те, що народний герой у поемі Тараса Шевченка почав молитися Богові у монастирі, який також підтримував Івана Мазепу, таким чином кажучи, що від чвар та розбрату між козацькою старшиною потерпала Україна та український народ, а ці провини необхідно відмолювати: *"Чернець мій встав, / Надів клобук, взяв патерицю, / Перехрестився, чотки взяв... / І за Україну молиться / Старий чернець пошкандибає"*.

Тарас Шевченко похований на Чернечій горі... і далі продовжує молитися за Україну.

1. *Бродзинський Я.* О народных песнях славян // Вестник Европы. – № 13. – 1826. – С. 42–55. 2. *Гнатюк В.* Українська народна словесність (В справі записів українського етнографічного матеріалу). – Відень, 1917. 3. *Грушевська К.* До питання про історизм в українських народних думках. – Інститут рукопису НАН України. – 19 арк. 4. *Де ля Фліз Д. П.* Етнографічні описи селян Київської губернії. – Альбоми. Т. 1. – К., 1996. 5. *Драгоманов М., Антонович В.* Исторические песни малорусского народа. – Інститут рукопису НАН України. – 390 арк. 6. *Крип'якевич І.* Велика історія України: у 2-х томах. – Т. 2. – К., 1993. 7. *Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: довідник з історії України. – К., 1993. 8. *Максимович М.* Малороссийские песни. – М., 1827 // www.rare.univ.kiev.ua/ukr/showbook/showbook.php. 3 9. *Максимович М.* Сказание о Межигорском монастыре. – К., 1865. 10. *Манжура И.* Легенда и три песни о Семене Палие // Киевская старина. – Т. 1. – 1882. – С. 611–615. 11. *Нечуй-Левицький І.* Семен Палій: Герой українського народу (Оповідання з давніх часів). – Вінніпег, 1917. 12. *Прицак О.* Шевченко-пророк. – К., 1993. 13. *Шевченко Т.* Повести. – К., 1984. 14. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1987. 15. www.lytopis.org.

**С. Росовецький, д-р філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

УСНІ ОПОВІДАННЯ Т. ШЕВЧЕНКА, ЗАПИСАНІ СУЧАСНИКАМИ

У статті значно розширено репертуар усних оповідань, записаних від Тараса Шевченка його сучасниками. Вони класифікуються за ознаками літературності та ступенем близькості до реальних усних наративів поета. Використовується літературознавчий, фольклористичний та стилістичний аналіз.

Ключові слова: Т. Шевченко, усні оповідання, літературність, усність.

В статье значительно расширяется репертуар устных рассказов, записанных от Тараса Шевченко его современниками. Они классифицируются по признакам литературности и степени близости к реальным устным нарративам поэта. Используется литературоведческий, фольклористический и стилистический анализ.

Ключевые слова: Т. Шевченко, устные рассказы, литературность, устность.

In the article considerably widens the repertoire of the verbal stories taken from Taras Shevchenko by his contemporaries. These stories are classified based on their hallmarks of literariness and how they are close to the real verbal narratives of the poet. There are used literary, folkloristic and stylistic analyses in the article.

Key words: T. Shevchenko, verbal stories, literariness, verbalness.

Під цією назвою приховується доволі різноманітний за походженням та культурним статусом масив текстів, який не може вважатися достатньо вивченим.

Першим кроком в історико-літературному і фольклористичному осмисленні цього матеріалу можна вважати публікацію – з приміткою "(слышал от Т. Г. Шевченка)" тексту "Запорожці приїдуть, було, з Січі